

Tomasz Lenkiewicz

Uniwersytet Gdański

Wpływ europejskiego dziedzictwa kulturowego w sferze idei i wartości na tożsamość współczesnej Europy

**The influence of European cultural heritage in the sphere of ideas
and values on the identity of contemporary Europe**

Słowa **kluczowe**: Europa, cywilizacja, kultura, tradycja, idee

Keywords: Europe, civilization, culture, tradition, ideas

Streszczenie

Europa posiada wyraźne odmienności kulturowo-cywilizacyjne, określane na przestrzeni dziejów jako cywilizacja łacińska, chrześcijańska, europejska oraz zachodnia. Przełom ideowy w rozwoju tej cywilizacji spowodowała przede wszystkim rewolucja francuska (1789–1799), przewartościowując w istotnym zakresie wcześniejsze wartości i idee społeczności europejskich. Niemniej obecny charakter cywilizacji zachodniej – ujawniający kryzys dotyczący szczególnie warstwy aksjologicznej – ukształtowany został w długim procesie dziejowym, pod wpływem idei, które uznawano za najbardziej nośne w poszczególnych epokach historycznych.

Abstract

Europe is distinguished by its cultural and civilizational difference, defined throughout the history as a Latin, Christian, European and Western civilization. The ideological breakthrough in the development of this civilization has been, first of all, caused by the French Revolution (1789–1799), that refined values and ideas of the European communities. Contemporary character of the Western civilization (revealing the crisis of the axiological layer), was shaped in a long historical process, being under the influence of ideas considered to be the most important in particular historical epochs.

Wielowiekowy dorobek społeczeństw europejskich spowodował, iż Europa posiada wyraźne odmienności kulturowo-cywilizacyjne, określane jako cywilizacja łacińska, europejska lub chrześcijańska. Na jej terytorium funkcjonują liczne narody z własnym dorobkiem kulturowym, wpływającym na wspólną kulturę kontynentu, przy czym odrębności kultur narodowych i języków nie wykluczają zachowania wspólnych ideałów i wartości duchowych. Istnieje pogląd, że wyłącność cywilizacji łacińskiej stanowi poczucie narodowe¹.

Początki kształtowania się cywilizacji łacińskiej dostrzega się w okresie, który nastąpił po upadku Cesarstwa Zachodniego. Skutki kryzysu Cesarstwa Rzymskiego, który nastąpił w II poł. IV wieku, najdotkliwiej odczuli mieszkańcy zachodnich części Imperium Romanum. Podział państwa dokonany przez Teodozjusza Wielkiego nie zapobiegł kolejnym klęskom militarnym w konfrontacji ze społecznościami żyjącym dotychczas w znacznej mierze poza limesem rzymskim. Rzym postrzegał obszar Barbaricum dwojako, ale przede wszystkim była to strefa stałego zagrożenia, w której rodziły się napięcia oraz zjawiska (np. migracje), które w efekcie doprowadziły do rozbicia granicy dzielącej dwa odrębne światy, jej zburzenie doprowadziło do istotnych przeobrażeń kulturowo-cywilizacyjnych.

Europa zawdzięcza swoje polityczne istnienie Cesarstwu Rzymskiemu, duchową jedność Kościołowi katolickiemu, a na kształt i rozwój kultury intelektualnej wywarła wpływ tradycja klasyczna. Swoista synteza między chrześcijaństwem a tradycją klasyczną, uwidoczniła się w IV i V wieku, znajdując wyraz w patrystycznej kulturze kształtującej umysłowość europejską². Tradycje intelektualne, administracyjne oraz sfera kultury materialnej późnego Cesarstwa Rzymskiego wykazywały niezmienną żywotność w byłych prowincjach cesarstwa w zachodniej części kontynentu europejskiego, przez długi okres po zniknięciu struktury politycznej, w których zostały ukształtowane. Wiele elementów tradycji intelektualnej późnego cesarstwa rzymsko-chrześcijańskiego przyczyniło się do ukształtowania wszystkich społeczności, jakie uformowały się w basenie Morza Śródziemnego oraz w Europie Zachodniej począwszy od V wieku, a w późniejszym okresie także w Europie Środkowej i Północnej³. Wielu uczonych wskazuje, że dawna cywilizacja grecko-rzymska znalazła kontynuację w Cesarstwie Wschodniorzymskim – Bizancjum (które przetrwało po upadku Zachodniorzymskiego do 1453 r.), którego wpływy objęły znaczne obszary Europy Wschodniej oraz Bałkanów, implikując oblicze kulturowo-cywilizacyjne tych terenów, co dopro-

¹ A. Piskozub, *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Gdańsk 1996, s. 46; K. Łastawski, *Prointegracyjne cechy tożsamości kulturowej Europy*, [w:] *Plaszczyzny integracji europejskiej*, red. A. Doliwa-Klepcka, Ostrowiec Świętokrzyski 2009, s. 28–30

² Ch. Dawson, *Tworzenie się Europy*, Warszawa 2000, s. 60–71.

³ R. Collins, *Europa wczesnośredniowieczna 300–1000*, Warszawa 1996, s. 107–108.

wadziło stopniowo do oderwania Wschodu od Zachodu, w efekcie skutkując zintegrowaniem się świata wschodnio-chrześcijańskiego w ramach innej przestrzeni politycznej, ekonomicznej i kulturalnej, której źródłem tożsamości stał się Kościół prawosławny. Kultura bizantyńska pozostawała w sensie tradycji grecka, językiem Bizancjum był grecki, a nie łacina. Bizantyńczycy nazywali potocznie mieszkańców Cesarstwa Zachodniego „łacinnikami”. W przeciwieństwie do krajów Zachodu, w orbicie wpływów Bizancjum nie wykształcił się system gwarancji społecznych ani kontroli nad aparatem wykonawczym państwa, co w połączeniu z charakterystycznymi dla tych społeczności dominacją stosunków „pionowych” nad „poziomymi” w strukturze społecznej oraz serwilizmem, stworzyło zespół zjawisk określane mianem bizantynizmu. Kultura bizantyńska wykształciła własny, uznawany za autonomiczny system wartości, jej odrębność miała istotne znaczenie dla przyszłego rozwoju kultury europejskiej (należy zaznaczyć, że kategoria „kultura europejska” rodzi dużą dyskusyjność). Europa nigdy nie stanowiła monolitu, zarówno pod względem politycznym, gospodarczym, jak i kulturowym, stanowiąc zbiór wielu odmiennych kultur częściowo przenikających się na wybranych obszarach⁴. Utworzenie się dwu odrębnych ośrodków religijnych, w postaci dwu odrębnych Kościołów, w znaczeniu kulturowym i politycznym oznaczało głęboki podział cywilizacyjny Europy, także pomiędzy Europą Środkowo-Wschodnią i Wschodnią, charakteryzujący się trwałością i dostrzegany również współcześnie⁵. Cesarz Dioklecjan (284–305 r.) dokonując reformy administracyjnej cesarstwa wzdłuż południka 19 stopnia (w 395 r. po śmierci Teodozjusza Wielkiego nastąpił podział cesarstwa na dwie części: wschodnią i zachodnią), niejako zapoczątkował wytyczenie jednej z najtrwalszych w perspektywie historycznej linii podziału kulturowo-cywilizacyjnego w dziejach Europy. Upadek cesarstwa zachodniorzymskiego podział ten utrwalał.

Pięć stuleci jakie upłynęły od upadku cesarstwa zachodniorzymskiego (476 r.) do roku 1000, stanowiły decydujący okres w kształtowaniu się Europy, pomimo braku politycznej jedności oraz regresu cywilizacyjnego, a także polityczno-ekonomicznego (obserwowane szczególnie w pierwszej połowie tego okresu), występowało zjawisko

⁴ J. Wilk, *Fundamentalne wartości Europy a aksjologia Unii Europejskiej*, [w:] *Elementy aksjologii Unii Europejskiej*, red. L. Gęsiak, Kraków 2009, s. 29

⁵ Por. J. Szűcs, *Trzy Europy*, Lublin 1995, s. 20; J. Carpentier, F. Lebrun, *Historia Europy*, Warszawa 1994, s. 136; R. Browning, *Cesarstwo bizantyńskie*, Warszawa 1997, s. 233–261; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 408–429; Ch. Hannick, *Nowe chrześcijaństwo w świecie bizantyńskim: Rusini, Bułgarzy i Serbowie*, [w:] *Historia chrześcijaństwa. Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, red. G. Dagnon, P. Riché, A. Vauchez, Warszawa 1999, s. 731–754; D. Janicka, *Historia społeczna i polityczna Europy*, Toruń 2007, s. 26; S. Kwiatkowski, *Średniowieczne dzieje Europy*, Warszawa 2007, s. 27; F. Gołębcki, *Cywilizacja europejska*, Warszawa 2012, s. 69–86.

kontynuacji tradycji cesarstwa⁶. Na gruzach Imperium rzymskiego kształtowały się (ukazujące zróżnicowany stopień trwałości) liczne, stosunkowo niewielkie królestwa barbarzyńskie, zakładane przez napływową ludność pochodzenia germańskiego, a w późniejszym okresie także słowiańskiego, czy ugrofińskiego, ulegające stopniowo chrystianizacji. Przybysze długo pozostawali wierni rodzimym zasadom organizacji społecznej i sił zbrojnych. Ich przywódcy sprawowali nieograniczoną władzę, rozdzielali najważniejsze funkcje państwowe między swoich wodzów i wojowników. Dawne rzymskie instytucje funkcjonowały na ogół na szczeblu lokalnym, zapewniając względny ład i przyczyniając się do stopniowej asymilacji wśród miejscowych romanizowanych społeczności, jedynie nad Renem i górnym Dunajem stosunki demograficzne decydowały o postępującej z czasem germanizacji dawnej ludności. Potrzeba określenia swojego statusu w obcym środowisku implikowała próby ujęcia rodzimego prawa zwyczajowego w trwałe normy, w oparciu o kodyfikację rzymskich doświadczeń na płaszczyźnie prawa. W porównaniu z cesarstwem rzymskim instytucje władzy wczesnego średniowiecza (od V do X wieku) ukazują obraz prymitywizacji. Zanikła fachowa, scentralizowana administracja, rezygnowano ze stałego, zawodowego wojska. W nowo powstających państwach germańskich, prymitywizmowi urzędów politycznych towarzyszyły pozostałości „demokracji plemiennej”. Nowo powstałe państwa germańskie na dawnych terytoriach rzymskich miały podobną strukturę, opartą na zasadzie dualizmu społeczeństw barbarzyńskiego i rzymskiego, mającego podłoże kulturowe i religijne. Synteza rzymsko-barbarzyńska oznaczała szybki wzrost zróżnicowań społecznych oraz postęp w kształtowaniu stosunków poddańczych, a zarazem przeobrażenia własnościowe, doprowadzające do ukształtowania się fundamentalnego dla wczesnego średniowiecza w Europie, feudalnego porządku zorganizowania społeczeństw. Ludy barbarzyńskie od starożytności podlegały wpływowi śródziemnomorskiej kultury. Trwający kilka wieków proces chrystianizacji Europy doprowadził do wytworzenia się podziału kulturowo-cywilizacyjnego, u podstaw którego leżała decyzja (w większości przypadków elit tworzących się państw i narodów europejskich) o recepcji wartości, charakterystycznych dla cesarstwa zachodniorzymskiego lub bizantyjskiego, a w późniejszym okresie dla Kościoła rzymskiego bądź prawosławnego. Czynnikiem kulturowo-cywilizacyjny stał się jednym z podstawowych determinantów, stanowiącym o samookreśleniu tożsamości przez poszczególne społeczności europejskie. Dla niektórych z nich przynależność do danego kręgu jest konsekwencją ekspansji, świadomego wyboru i chęci partycypowania w wartościach i ładzie, charakterystycznym dla danej cywilizacji. Dla innych proces kształtowania swej tożsamości

⁶ Por. M. Dobraczyński, J. Stefanowicz, *Tożsamość Europy*, Warszawa 1979, s. 19; J. Carpentier, F. Lebrun, op.cit., s. 95; J. Strzelczyk, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Poznań 2001, s. 37.

kulturowo-cywilizacyjnej przebiegał na obszarze już zdominowanym przez określony krąg kulturowo-cywilizacyjny. Chryścianizacja prawie zawsze połączona z przebudową ustroju politycznego i społecznego, odegrała kluczową rolę w przejmowaniu przez nowo tworzące się społeczności europejskie wzorów klasycznej kultury, wartości i postaw noszących znamiona ujednoczenia – zdominowanych przez chrześcijańską wizję człowieka oraz otaczającej go rzeczywistości, ale zarazem nie wykorzeniała u Germanów, Słowian, Bałtów, Ugrofinów czy Celtów dziedzictwa tradycyjnej kultury. Osiedlając na poszczególnych obszarach kontynentu europejskiego i organizując własne struktury polityczne, społeczności te podlegały wielowiekowemu procesowi akulturacji⁷.

Najsilniejszym i najtrwalszym spośród państw germańskich okazało się powstałe w V wieku królestwo Franków. Istotnym wydarzeniem w umacnianiu jego pozycji we wczesnym średniowieczu było przyjęcie chrztu w 496 r. przez króla Franków Chlodwiga (w przeciwieństwie do innych plemion germańskich wyznających arianizm) bezpośrednio z Rzymu. Zapoczątkowane tym aktem związki państwa Franków i jego kolejnych władców z Rzymem i papieżem, wywarły ogromny wpływ na historię Europy oraz ewolucję europejskich wartości politycznych. Jeden z następców Chlodwiga, Karol Wielki w dużym stopniu starał się kontynuować wiele wartości, przejmował rzymskie wzory kulturowe, a jego koronacja na pierwszego w świecie zachodnim od upadku cesarstwa zachodniego Cesarza (800 r.), była postrzegana jako *Renovatio Imperii*, zaznaczająca się w: organizacji politycznej państwa, rozbudowanej i sprawnie funkcjonującej administracji w powiązaniu z hierarchią kościelną, silnej i zorganizowanej armii, kształtowaniu rozwiązań prawnych, normach życia społecznego, obliczu kulturalnym, wzorach zachowań, postaw, ocen. Podjęto pierwsze próby budowy i utrwalenia nowego, europejskiego porządku politycznego oraz stopniowego rozwoju kultury europejskiej (tzw. renesans karoliński). Dlatego też wskazuje się, iż cesarstwo Karolingów nakreślało pierwszy kształt Europy⁸. W omawianym okresie, pojawiły się w nowych warunkach historycznych załączki idei zjednoczonej Europy, opartej na wzorcach antycznego Rzymu, a idea ta, przez kolejne stulecia była obecna

⁷ Por. M. Banniard, *Geneza kultur europejskiej V–VIII w.*, Warszawa 1995, s. 59; H. Samsonowicz, *Północ–Południe*, Wrocław 1999, s. 21–25; L. Leciejewicz, *Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław 2000, s. 59–60; G. Henderson, *Wczesne średniowiecze*, Warszawa 2000, s. 28–58; K. Pomian, *Europa i jej narody*, Gdańsk 2004, s. 16–19; K. Modzelewski, *Barbarzyńskie korzenie Europy*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004, s. 32–33; idem, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004, s. 17–45; F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006, s. 335–342; S. Kwiatkowski, op.cit., s. 58–59; D. Janicka, op.cit., s. 27; L.A. Tyszkiewicz, *Barbarzyńcy w Europie. Studia z późnego antyku i wczesnego średniowiecza*, Wrocław 2007, s. 31–41; J. Baszkiewicz, *Władza*, Wrocław 2009, s. 18–20; F. Gołembski, op.cit., s. 68–70.

⁸ A. Besançon, *Granice Europy*, [w:] *Idea Europy*, red. H. Machińska, Warszawa 2004, s. 47.

w koncepcjach wielu władców oraz polityków europejskich (Europa Karolingów porównywana jest do „szóstki europejskiej, jaka w 1958 r. zawiązała Europejską Wspólnotę Gospodarczą”⁹), uwidaczniając się chociażby w idei Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, podjętej przez władców niemieckich z dynastii saskiej. Wzory kształtowane w monarchii Karola Wielkiego przejmowane były przez inne, sąsiadujące z nią struktury polityczne, kształtujące się do XI wieku w przestrzeni europejskiej¹⁰.

Idea cesarstwa jako państwa uniwersalnego nawiązywała do tradycji Imperium Romanum, umożliwiając stworzenie warunków do systemu politycznego w oparciu o założenia zjednoczeniowe Europy, dążąc do utworzenia głównego centrum politycznego, kontrolującego procesy zachodzące na obszarze Europy poprzez umacnianie pozycji cesarza. Równolegle wykrystalizował i umacniał się w Europie Zachodniej drugi ośrodek władzy, mający wymiar duchowy, czyli papieństwo. Pierwiastek uniwersalny dotyczący charakteru chrześcijaństwa, jako przekraczającego granice partykularne, służył umacnianiu pozycji papieża. W wymiarze zewnętrznym papieństwo posiadało naturalne związki z ideą rzymską, definiowaną w kategoriach uniwersalnych. Zjawiska te doprowadziły do konfliktu między papieństwem a cesarstwem o ogólnie pojętą zdolność prawną, uzurpowaną sobie przez obie strony, do egzekwowania władzy, co skutkowało ujawnieniem się w średniowieczu dualizmu władzy świeckiej i duchownej, wywierającego wpływ na dalszy rozwój stosunków politycznych w Europie, doprowadzając w wiekach późniejszych do ograniczenia znaczenia Kościoła w życiu publicznym¹¹.

Akcentując uniwersalizującą rolę chrześcijaństwa w kształtowaniu Europy i cywilizacji łańskiejskiej, należy stwierdzić, że w trwającym kilka wieków procesie chrystianizacji poszczególnych obszarów Europy, Kościół w krótkim czasie stał się ważną instytucją polityczną, zaś duchowieństwo odgrywało czołową rolę w kształtowaniu ładu

⁹ Por. A. Piskozub, *Kopernikański i ptolemejski ład europejski*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni” 1997, nr 3, s. 26–27.

¹⁰ Por. P. Riché, *Życie codzienne w państwie Karola Wielkiego*, Warszawa 1979, s. 236–239; B. Zientara, *Świt narodów europejskich. Powstanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej*, Warszawa 1985, s. 168–172; A. Piskozub, *Polska w cywilizacji zachodniej*, Gdańsk 1995, s. 23; E.W. Wies, *Karol Wielki. Cesarz i święty*, Warszawa 1996, s. 212–218; P. Riché, *Karolingowie. Ród który stworzył Europę*, Warszawa 1997, s. 313–316; J-E Noël, *Święte cesarstwo*, Warszawa 1998, s. 9–22; W. Fałkowski, *Cesarstwo Karolińskie*, [w:] *Narodziny średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 1999, s. 231–277; O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 2000, s. 44–49; P. Urbańczyk, *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 2000, s. 74–102; Ch. Brookes, *Europa średniowieczna 962–1154*, Warszawa 2001, s. 39; A. Chodubski, *Wartości globalne kultury europejskiej*, [w:] *Kultura polska w zintegrowanej Europie. Szanse czy zagrożenia*, red. M. Barański i M. Stolarczyk, Katowice 2003, s. 20; F. Gołębski, op.cit., s. 71–73.

¹¹ Por. F. Gołębski, op.cit., s. 73–74.

społecznego i politycznego, upowszechniając zarazem wartości odziedziczone po kulturze rzymskiej (np. łacina była językiem ludzi aspirujących do wyższej kultury umysłowej oraz językiem liturgii Kościoła) oraz przejmując pierwszeństwo w rozwoju życia intelektualnego, kształtującej się cywilizacji łańskie. Działalność chrystianizacyjna w Europie łączyła struktury organizacyjne znajdujące się na jej obszarze za pomocą Kościoła oraz kultury duchowej, zaś istotnym elementem nauki chrześcijańskiej leżącym u fundamentów europejskiej kultury jest koncepcja człowieka jako osoby. Chrześcijaństwo było czynnikiem jednoczącym społeczności europejskie pod względem etnicznym, językowym, obyczajowym, bez względu na ich pochodzenie, usytuowanie geograficzne oraz poddanie różnym formom władzy. Dokonało integracji społeczności europejskich, kształtując wspólne obyczaje, obrzędy, wspólne święta i kalendarz instytucji religijnych, stosunki społeczne i polityczne, a także uniwersytety o pokrewnych programach (teologia, prawo, medycyna) oraz uniwersalną organizację kościelną¹². Działalność chrystianizacyjna, za pośrednictwem duchowieństwa lokalnego, mnichów różnych zgromadzeń zakonnych oraz misjonarzy była w istotnym stopniu tożsama z kształtowaniem średniowiecznej cywilizacji łańskie. Pojęcie *christianitas* łączące średniowieczną Europę było realizacją uniwersalnej misji chrześcijaństwa oraz konstrukcją polityczno-religijną. W okresie XI–XIII wieku pojęcie Europy w piśmiennictwie pojawia się sporadycznie, będąc zastępowane pojęciami *christianitas* oraz *respublica christiana*, interpretowanych jako grupa państw lub narodów reprezentujących chrześcijaństwo łańskie, ujawniających poczucie wspólnoty cywilizacyjnej przy jednoczesnych odmiennościach kulturowych, etnicznych oraz regionalnych. Religia chrześcijańska ujednoczyła Europę, będąc w perspektywie czasu czynnikiem ciągłości kulturowej, który legł u podstaw wspólnego systemu wartości – także politycznych. Funkcjonuje pogląd, że za narody europejskie uznaje się te z nich, które poddane zostały wpływom: cesarstwa rzymskiego, filozofii greckiej oraz chrześcijaństwa – tworzących swoistą syntezę z innymi wpływami, wśród których za najbardziej nośne uznaje się: judaizm, islam, kultury bliskowschodnie oraz dalekowschodniego orientu¹³.

¹² Por. K. Łastawski, op.cit., s. 21–22.

¹³ Por. D. de Rougemont, *List otwarty do Europejczyków*, Warszawa 1995, s. 41; Z. Skielczyński, *Unia i ekumena – chrześcijaństwo więzi Europy*, [w:] *Integracja Europy*, red. L.W. Zacher i P. Matuśak, Warszawa 1996, s. 13–16; J. Kłoczowski, *U podstaw chrześcijańskiej kultury; Chrześcijaństwo zachodnie wczesnego średniowiecza*, [w:] *Narodziny Średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 1999, s. 86–106; idem, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000, s. 19; idem, *Przemiany w chrześcijaństwie zachodnim XI–XIII wieku*, [w:] *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. idem, Warszawa 2001, s. 16–23; M. Baczeńska, *Europa państw, czy państwo europejskie?*, Toruń 2004, s. 15–20; P. Mazurkiewicz, *Chrześcijańskie korzenie Europy*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004, s. 45–66; J. Strzelczyk, *Średniowieczny obraz świata*, Poznań 2004, s. 16; J. Krasuski, *Europa między Rosją i światem islamu*, Toruń 2005, s. 155–163;

Przez dziesięć stuleci od V do XV wieku tożsamość Europy oraz cywilizacji łacińskiej zespałała ideologia średniowiecza, kształtująca się w ramach ekonomicznych – uniwersalnych struktur feudalnych, a także politycznej rywalizacji między Cesarstwem Niemieckim i papieskim Rzymem, doprowadzając do wytworzenia się równowagi międzynarodowej oraz kulturowej i etycznej ewolucji wartości religii chrześcijańskiej. W XI wieku na mapie politycznej Europy ukazały się początki wielkich monarchii „narodowych”, które miały utrwalić się w przyszłości, a Europa uzyskała fundamenty swojego kształtu politycznego. Do początków integracji między różnymi grupami etnicznym na obszarze Europy, przyczyniła się ruchliwość przestrzenna jej mieszkańców. Sprzyjały temu wędrowki rycerzy, krucjaty, podróże kupców i rzemieślników, a także kontakty między panującymi i ich dworami. Ruchliwość ta przyczyniała się do upodabniania się obyczajów, wzorów postaw, zachowań, ocen i wartości, których emanacją były między innymi: uczuciowość (miłość dworska, idea rycerska, bogactwo uczuć religijnych) czy intelekt (racjonalne rozmyślenia nad dogmatami wiary w ramach scholastyki). Mobilność przestrzenna mieszkańców Europy doprowadziła do epoki wielkich odkryć geograficznych, możliwych dzięki zastosowaniu osiągnięć wiedzy i techniki ówczesnych Europejczyków¹⁴.

Kultura europejskiego średniowiecza stworzyła podstawy rozwoju intelektualnego ujawniającego się w scholastyce, wspartej na typowo teocentrycznych zasadach. W trakcie późnego rozwoju myśli scholastycznej pojawiły się tendencje do zmiany dotychczasowego paradygmatu, proces ten nasilił się w XIV i XV wieku, nadając myśli europejskiej nowy wymiar, zwracając się w kierunku tradycji antycznej, zapoczątkowując renesans. Należy podkreślić rolę chrześcijaństwa, które stało się czynnikiem decydującym o procesie formowania się i kształtowania cywilizacji łacińskiej. Przej-

M. Nadolski, *Etapy, formy i uwarunkowania integracji europejskiej*, [w:] *Integracja europejska. Wstęp*, red. K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2006, s. 31–35; J. Ruzkowski, *Wstęp do studiów europejskich. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, Warszawa 2007, s. 33–37; A. Chodubski, *Europejska uniwर्सalizacja kulturowa a współczesny proces unifikacji świata*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2007, vol. 5, nr 1–2, s. 17–18; P. Więckowski, *Wartości Europy*, [w:] *Co dzieli, co integruje Wspólnotę Europejską?*, red. K. Żukrowski, Warszawa 2007, s. 434; F. Gołębski, *Kulturowe aspekty integracji europejskiej*, Warszawa 2008, s. 113–115.

¹⁴ Por. R.W. Southern, *Kształtowanie średniowiecza*, Warszawa 1970, s. 87–140; B. Geremek, *Więź i poczucie wspólnoty w średniowiecznej Europie*, [w:] *Dziesięć wieków Europy. Studia z dziejów kontynentu*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1983, s. 45–66; A. Chodubski, *O tożsamości cywilizacji europejskiej*, [w:] *W kręgu cywilizacji europejskiej. Praca ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Piskozubowi w 40-lecie pracy naukowej*, Toruń 1996, s. 23; J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 90–108; M. Bloch, *Spółczesność feudalna*, Warszawa 1999, s. 435–438; D. Hay, *Europa w XIV i XV wieku*, Warszawa 2001, s. 321–325; A. Chodubski, *Wartości globalne kultury europejskiej...*, s. 23; idem, *Świat wartości europejskich*, [w:] *Nauka społeczna Kościoła, tradycja i kultura a Unia Europejska*, red. T. Linkner i A. Modrzejewski, Pelplin 2004, s. 20; P. Więckowski, op.cit., s. 435; J. Baszkiewicz, op.cit., s. 21.

mując tradycje antyczne, oczywiście w zmodyfikowanej postaci, zachowało najistotniejszą wartość – kulturę intelektualną, będąc następnie nosicielem tych wartości, które stały się podstawą dalszego rozwoju cywilizacji łacińskiej. Cywilizacja łacińska na skutek ewolucji determinowanej wieloma zjawiskami zyskała szerszy zakres pojęciowy, jako cywilizacja europejska bądź zachodnia. Średniowiecze stanowi cezurę czasową, w której ramach zawiera się fundamentalny rozwój tej cywilizacji. Stwierdza się, iż cywilizacja łacińska dzięki charakteryzującym ją uniwersalnym wartościom duchowym oraz materialnym, jako jedyna w historii osiągnęła wymiar globalny. Jej osiągnięcia i późniejszy dorobek: zachodnią technikę, system przemysłowy, instytucje polityczne oraz wzory postaw i zachowań, przejął cały świat. Jej znaczenie dostrzegano w sile ekspansji oraz otwartości na wpływy zewnętrzne, a także umiejętność asymilacji obcych wzorów¹⁵.

Od XV wieku nośne stały się w Europie ideały i wartości określane mianem odrodzeniowych (renesansowych), wywierające wpływ na kształtowanie się tożsamości cywilizacji łacińskiej oraz implikujące, w późniejszym okresie, nowy etap w jej ewolucji – modernizm. Ujawniło się w stosunkach europejskich formowanie nowej przestrzeni kulturalnej, opartej na odmiennych od poprzednich wartościach, generujących nowe pojmowanie człowieka, świata, stosunków międzyludzkich, nowe możliwości europejskiego rozwoju oraz zmiany systemu aksjologicznego. Następowala negacja istniejącej przestrzeni kulturalnej oraz nawiązywanie do świata antycznego i jego wartości, uwidaczniające się w twórczym przekształcaniu przeszłości, w celu poszukiwania nowej tożsamości kulturowej. Znaczącą rolę przyznaje się nowej koncepcji postrzegania człowieka i świata, wynikającej z bezpośrednich studiów nad literaturą starożytną (hebrajską, grecką i łacińską), nazywanej humanizmem. Humanisci głoszący, iż przeżywają nową epokę – „renesans” – zrywającą z pejoratywnie postrzeganym średniowieczem, pozostawali jego spadkobiercami, a przede wszystkim chrześcijaństwa. Cechą charakterystyczną humanizmu był tkwiący u jego podstaw optymizm, pozwalający głosić, że miarą wszystkiego jest człowiek znajdujący się w centrum wszechświata, istota uprzywilejowana, powołana do realizowania planów Bożych dzięki rozumowi. Wolność, szczęście, piękno, szacunek dla siebie, stały się podstawowymi wartościami moralności i etyki indywidualnej oraz zbiorowej, związanych z tolerancją i pokojem, jednocześnie implikującymi wykształcenie się komponentów rzeczywistości odrodzeniowej, wśród których za najbardziej nośne uznaje się:

- przywiązanie do ojczyzny;
- przywiązanie do spraw codziennych, do rodziny, przyjaciół;

¹⁵ Por. E. Polak, *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 1996, s. 38; F. Gołembski, *Cywilizacja europejska...*, s. 92–95.

- wyznawanie racjonalnego poglądu na świat;
- humanizm;
- wrażliwość na piękno przyrody i sztuki;
- pragnienie sławy;
- optymizm;
- pochwałę i radość życia ziemskiego;
- nawiązywanie do tradycji starożytnej, uwielbienie dla dorobku starożytnych twórców kultury i sztuki;
- pogodę w wypowiedaniu myśli i uczuć; pisanie piękną klasyczną łaciną bądź w języku narodowym¹⁶.

W ówczesnych społecznościach europejskich, a szczególnie wśród humanistów, zauważano potrzebę nowego postrzegania chrześcijaństwa oraz reformy instytucji Kościoła, powrotu do czystości Biblii i posłania Ewangelii. Jednocześnie zahamowany został, charakterystyczny dla zjawisk występujących w średniowieczu, proces uniwersalizmu kształtowany przez Kościół rzymskokatolicki, a idee odrodzeniowe stały się istotnym (obok kryzysu Cesarstwa, Kościoła oraz dogmatów) elementem procesów doprowadzających do reformacji, powodując że od tego okresu dwie przeciwstawne połowy Europy stają się wzorem europejskości. Protestantyzm oparł się na problematyce egzystencjalnej, teologii posttomistycznej, indywidualistycznej religijności, zwycięstwie państwa narodowego nad ideą imperialną. Konflikt religijny prowadził władzę polityczną i społeczeństwo ku afirmacji zasad laickości, których elementy istniały w katolickiej teorii autonomii duchowości i doczesności. Reformacja wprowadziła nowe elementy do układu społecznego oraz wykształciła znaczące różnice między katolickimi a protestanckimi wartościami religijnymi. Rozprzestrzeniając się po Europie, reformacja dodała do religii – dotychczas domeny tego, co powszechne, łacińskie, pisane i hierarchiczne – kultury lokalne, rodzime, przekaz ustny oraz dążenia do równości wszystkich ludzi. Z wyjątkiem Królestwa Bożego, protestantyzm nie zapowiadał wprowadzenia jakichkolwiek rządów oraz w oparciu o ideę braterstwa wiernych sprzyjał demokratycznemu systemowi sprawowania władzy, natomiast katolicyzm przyzwalał na rządy autorytarne. Przyczyniając się do rozwoju kultur narodowych, literatury i oświaty, zmieniając istniejącą strukturę Kościoła oraz

¹⁶ Por. J. Delumeau, *Cywilizacja Odrodzenia*, Warszawa 1987, s. 82–112; J. Carpentier, F. Lebrun, op.cit., s. 166–167; H. Samsonowicz, *Schyłek Europy średniowiecza czy początek jej dziejów nowożytnych*, [w:] *Schyłek średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2003, s. 5–25; A. Chodubski, *Wartości globalne kultury europejskiej...*, s. 24–25; idem, *Świat wartości europejskich...*, s. 21; idem, *Europejska uniwersalizacja kulturowa a współczesny proces unifikacji świata...*, s. 18–19; F. Gołembski, *Kulturowe aspekty integracji europejskiej...*, s. 72–73; W.J. Korab-Karpowicz, *Historia filozofii politycznej. Od Tukidydesa do Locke'a. Tradycja klasyczna i jej krytycy*, Kęty 2010, s. 200–209; F. Gołembski, *Cywilizacja europejska...*, s. 94–97.

tworząc nowe oblicze chrześcijaństwa, reformacja zapoczątkowała tworzenie się nowego ładu społecznego, politycznego oraz ekonomicznego w kręgu cywilizacji łacińskiej (europejskiej)¹⁷.

Dokonując analizy rzeczywistości europejskiej XVII i XVIII w. uczeni stwierdzają, że nie określało się jej (Europy) poprzez ideę chrześcijaństwa, ponieważ chrześcijaństwo podzieliło się, tracąc monopol intelektualny, a jego organy hierarchiczne straciły autorytet, zarazem rozpoznając w tym specyficznym ładzie nowe cechy oraz definicję Europy i europejskości. W opisie ówczesnej Europy liczą się bardziej aspekty materialne i społeczne, niż duchowe. W porównaniu ze światem muzułmańskim i prawosławnym Europa jest wówczas strefą dynamiczną, której potencjał demograficzny szybko się zwiększa, a poziom życia społeczności europejskich ulega radykalnym zmianom. Miasta stają się autonomicznymi ośrodkami politycznymi, tworzącymi nową rzeczywistość społeczną: mieszczan, rzemieślników, robotników, wolnych zawodów coraz liczniejszych i zróżnicowanych. Elity określają swoje obyczaje, postawy i wzory zachowań jako europejskie, dążąc do ich ujednoczenia, między innymi poprzez sztukę – klasyczną, barokową (szczególnie bliską katolicyzmowi), rokoko czy neoklasyczną. Dokonująca się wówczas rewolucja intelektualna wysunęła nowe propozycje rozwoju akceptowane przez umysłowość racjonalną, w których prawda była niezależna od filozofii i religii. Zjawiska te były asumptem do wykształcenia się filozofii niezwiązanych z chrześcijaństwem oraz rewolucji technologicznych¹⁸.

Przełom ideowy w rozwoju cywilizacji europejskiej spowodowała rewolucja francuska (1789–1799). Ugruntowując nową rzeczywistość ekonomiczną, wysoko podnosiła ideały liberalizmu. Z jednej strony przyniosła zagrożenie utraty własności, terror, anarchię, z drugiej zaś zagwarantowanie praw jednostki, uznanie za wartość życia społeczno-politycznego i gospodarczego praw wolnego rynku, ograniczenie roli państwa do obrońcy interesów i praw jednostki, odrzucenie tradycji w życiu społecznym i politycznym oraz uprzywilejowania określonych grup społecznych. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela – dzieło Wielkiej Rewolucji Francuskiej – była logicznym rozwojem idei od początku zakodowanych w cywilizacji europejskiej¹⁹. Następstwem rewolucji było kształtowanie się nowego ładu, zwanego kapitalistycznym, którego podstawę ekonomiczną stanowił rozwój przemysłowy implikujący w sferze wartości idee liberalizmu, wśród których za fundamentalne uznaje się:

¹⁷ Por. R. Mackenney, *Europa XVI wieku*, Warszawa 1997, s. 156–230; V. Green, *Reformacja*, Warszawa 2000, s. 94–100; S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2003, s. 167–187; A. Besançon, op.cit., s. 52.

¹⁸ Por. J. Black, *Europa XVIII wieku 1700–1789*, Warszawa 1997, s. 174–257; T. Munck, *Europa XVII wieku 1589–1700*, Warszawa 1998, s. 289–359; P. Rietbergen, *Europa. Dzieje kultury*, Warszawa 2001, s. 298–309; K. Pomian, op.cit., s. 72–105; A. Besançon, op.cit., s. 52–53.

¹⁹ A. Piskozub, *Cywilizacje w czasie i przestrzeni...*, s. 97.

- przyznanie szerokiej wolności jednostce;
- wsparcie całokształtu życia na prawach wolnego rynku;
- ograniczenie roli państwa do sfery obrony interesów i praw jednostki;
- nadanie wysokiej rangi prawu jako regulacji norm życia społeczno-politycznego i ekonomicznego;
- odrzucenie i negację tradycyjnych norm życia społeczno-politycznego²⁰.

W XIX wieku dorobek cywilizacji europejskiej, stymulujący dalszą jej ewolucję, wzbogacił się w aspektach: politycznym i kulturowym o idee określane mianem romantycznych i pozytywistycznych. Idee romantyczne wywarły wpływ na kształtowanie świadomości narodowej poszczególnych wspólnot etnicznych, akcentując potrzebę wyzwolenia narodów spod obcego panowania. Stanowiły również w wielu wymiarach przeciwieństwo lansowanych wówczas idei liberalizmu, wśród nich za najbardziej charakterystyczne uznaje się:

- gloryfikowanie buntu jednostki przeciw społeczeństwu;
- łamanie konwencji w postawach, zachowaniu, działaniu;
- podważanie kultu rozumu na rzecz przyznania pierwszeństwa „sercu” i intuicji;
- podzielenie szlacheckiego rewolucjonizmu, poświęcanie się jednostki w walce na rzecz szerokich mas społecznych;
- wspieranie walk narodowo-wyzwoleńczych;
- wyrażanie buntu przeciw ideologii Oświecenia, w tym przeciw materializmowi,
- nawiązywanie do narodowych przeszłości, tradycji, obyczajów;
- ujawnianie zainteresowania oraz kultywowanie tajemniczości, egzotyki, w tym przywiązywanie dużej wagi do Orientu;
- przywiązywanie dużej wagi do liryki, melancholii, zadumy, fantazji;
- głoszenie powrotu do natury oraz wyrażanie zainteresowania ludowością.

W II połowie XIX wieku sprzeciw ideom romantycznym wypowiedzieli pozytywiści. Idee pozytywistyczne w przeciwieństwie do romantycznych ujawniały:

- kult pracy, nauki, oświaty;
- przyznawanie szczególnej wagi postępowi naukowo-technicznemu, wynalazczości, odkrywczości;
- zainteresowanie sposobami podnoszenia poziomu oświaty i kultury;
- rozwój eksperymentu połączony z odwagą badań.

²⁰ Por. E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1994, s. 113–133, 274–318, 597–652; Ch. Tilly, *Rewolucje europejskie 1492–1992*, Warszawa 1997, s. 215–229; A. Chodubski, *Globalne wartości kultury europejskiej...*, s. 24; idem, *Świat wartości europejskich...*, s. 21–22; idem, *Europejska uniwersalizacja kulturowa a współczesny proces unifikacji świata...*, s. 19; S. Filipowicz, op.cit., s. 222–263.

Idee pozytywistyczne sprzyjały poszerzaniu wiedzy o globie ziemskim, poznawano nowe terytoria, ich warunki geograficzno-przyrodnicze, demograficzne itp. W poznaniu naukowym pierwszeństwo zdobyły nauki matematyczno-przyrodnicze, przed naukami humanistycznymi. Także filozofia uznawała za prawdziwe tylko to, co dało się udowodnić metodami i językiem matematycznym. Idee pozytywistyczne wywarły istotny wpływ na tempo przemian cywilizacyjnych w sferach ekonomicznej i społecznej, nie niwelując wpływu tradycyjnych komponentów cywilizacji europejskiej, ale nadały im większej żywotności; słuszny jest zatem pogląd, iż pozytywizm był jednocześnie teorią wiedzy i teorią społeczeństwa²¹.

W XX wieku, w procesie ewolucji cywilizacji europejskiej istotną rolę odgrywały postawy i działania racjonalne, powiązane z elementami określanymi jako pochodne, wśród których zauważa się przede wszystkim: organizację pracy, naukę i technikę, emancypację społeczną i polityczną. Racjonalizm i emancypacja nadały szybkie tempo przeobrażeniom cywilizacyjnym, w konsekwencji doprowadzając do ujawnienia się sprzecznych aspiracji w dążeniach ówczesnych państw, co skutkowało wybuchem I i II wojny światowej. Zjawiskom tym towarzyszył kolejny etap generowania się nowych i umacniania wcześniej ukształtowanych wartości, decydujących o obliczu cywilizacji europejskiej. Zalicza się do nich:

- wolność,
- równość,
- tolerancję,
- unijność,
- samorządność,
- demokrację.

Przyczyny wybuchu obu wojen światowych stanowiły swoiste prawidłowości rozwoju cywilizacyjnego, a także zjawisk obecnych w życiu społeczno-politycznym ówczesnej Europy, zawierające się w:

- urzeczywistnianiu idei kolonialnej przez mocarstwa;
- dążeniu do zdobycia nowych rynków zbytu;
- potrzebie dominacji politycznej państw i narodów;
- realizacji władczej jednostek dzierżących władzę najwyższą;
- nieakceptacji postanowień traktatowych;

²¹ Por. M. Żywczyński, *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 1996, s. 222–226; A. Chodubski, *O tożsamości cywilizacji europejskiej...*, s. 25; W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*. t. III: *Filozofia XIX wieku i współczesna*, Warszawa 1998, s. 5–16, 178–181; S. Filipowicz, op.cit., s. 273–281, 303–307; A. Chodubski, *Wartości globalne kultury europejskiej...*, s. 24–25; idem, *Świat wartości europejskich...*, s. 22–23; idem, *Europejska uniwersalizacja kulturowa a współczesny proces unifikacji świata...*, s. 19–20.

- wzrostu znaczenia skrajnych ideologii – rasizmu, faszyzmu, nazizmu oraz komunizmu²².

Narody Europy, dwadzieścia lat po zakończeniu największej wojny w swej historii, doprowadziły do kolejnego konfliktu, który przyniósł społecznościom europejskim jeszcze większe zniszczenia i zdecydowanie zakończył okres dominacji Europy w świecie. Pokłosiem pierwszej wojny światowej było zjawisko powstawania reżimów autorytarnych w wielu państwach europejskich oraz systemu państw totalitarnych, w pewien sposób implikujące kolejny konflikt²³. Druga wojna światowa skutkowała w Europie wielkimi stratami demograficznymi, materialnym i moralnymi (m.in. Holocaust). Po krótkim okresie powszechnej na kontynencie europejskim euforii po zakończeniu działań wojennych, uwidoczniła się wrogość ideologiczna pomiędzy ZSRR a światem liberalnego kapitalizmu. W ciągu kilku miesięcy nieporozumienia doprowadziły do braku współpracy, a po kilku latach do konfrontacji wojskowej oraz wysokiego poziomu zbrojeń. Znamiennym zjawiskiem dla ówczesnej Europy stała się dychotomia ideologiczna i ustrojowa, generująca kształt globalnej polityki europejskiej w zależności od dwóch mocarstw: USA i ZSRR. Zimna wojna zmieniła oblicze Europy, nadając nowe kierunki podziałowi polityczno-ustrojowemu, procesom kształtowania się stosunków międzynarodowych, problemów bezpieczeństwa oraz tworzenia struktur integracyjnych. W sierpniu 1975 r. podpisano w Helsinkach Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE), zawierający dziesięć zasad prawnopolitycznych, mających określać zasady współpracy europejskiej. Były one następujące:

- uznanie równości suwerennej i poszanowanie niezbywalnych praw z suwerenności wynikających;
- nie uciekanie się do stosowania siły lub groźby jej użycia;
- uznanie nienaruszalności granic;

²² Por. T. Cieślak, *Europa a I wojna światowa*, [w:] *Dziesięć wieków Europy. Studia z dziejów kontynentu*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1983, s. 413–429; P. Łossowski, *Sprawa jedności europejskiej w okresie międzywojennym*, [w:] *Dziesięć wieków Europy. Studia z dziejów kontynentu...*, s. 491–516; J. Pajewski, *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1994, s. 277–285, 448–464; A. Chodubski, *O tożsamości cywilizacji europejskiej...*, s. 25; P. Kennedy, *Mocarstwa świata. Narodziny – Rozkwit – Upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Warszawa 1995, s. 196–338; O. Hinc, *Cywilizacyjna interpretacja faszyzmu*, Toruń 1996, s. 5; H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001, s. 8–20; W. Dobrzycki, *Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945*, Warszawa 2006, s. 205–209; M. Howard, *Wojna w dziejach Europy*, Wrocław 2007, s. 122–146; A. Chodubski, *Europejska uniwersalizacja kulturowa a współczesny proces unifikacji świata...*, s. 20; A. Czubiński, *Europa XX wieku*, Poznań 2008, s. 11–36; J. Baszkiewicz, op.cit., s. 146–159.

²³ M. Żyromski, *Szanse i zagrożenia procesu kształtowania się politycznej tożsamości Europy*, (w:) *Od starej do nowej Europy? Kierunki integracji europejskiej*, red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, J. Modrzyńska, Toruń 2005, s. 12.

- uznanie integralności terytorialnej państw;
- uznanie pokojowego rozstrzygnięcia sporów;
- uznanie nieinterwencji w sprawy wewnętrzne państw;
- uznanie poszanowania praw człowieka i podstawowych praw wolności, w tym wolności myśli, sumienia, religii i przekonań;
- znanie praw narodów i prawa narodów do samostanowienia;
- uznanie współpracy między państwami;
- uznanie wykonywania w dobrej wierze zobowiązań przyjętych zgodnie z prawem międzynarodowym²⁴.

Pomimo wielu aspektów przemian w życiu politycznym Europy po II wojnie światowej zostały zachowane: ciągłość historyczna struktur państwowych oraz tożsamość odrębności poszczególnych narodów, utrzymały się elementy integracji politycznej, tradycyjne sojusze i podobieństwa ustrojowe. Konstrukcję polityczną Europy tworzą przede wszystkim suwerenne państwa jako polityczne organizacje społeczeństw. Posiadają one własny interes oraz specyficzne preferencje na arenie międzynarodowej, chcą odgrywać określoną rolę, stanowiąc fundament dla pozostałych elementów tej konstrukcji, tj. dla organizacji i instytucji międzynarodowych o charakterze rządowym (OBWE, Rada Europy) oraz charakterze ponadnarodowym (Unia Europejska)²⁵.

Koncepcję integracji europejskiej przedstawia się jako ideę jedności Europy. W wymiarze historycznym idea ta była pojmowana w sposób zróżnicowany, oznaczając zjednoczenie w aspekcie politycznym, gospodarczym, społecznym itp. Doświadczenia II wojny światowej miały decydujące znaczenie dla procesu zjednoczeniowego Europy, w idei jedności europejskiej widziano szansę na utrzymanie bezpieczeństwa i pokoju, przewycięzenie nacjonalizmów oraz wzrost dobrobytu. Myśl zjednoczeniowa była związana z wieloma koncepcjami politycznymi oraz modelami integracji. Obecna Unia jest wytworem długiej ewolucji cywilizacji europejskiej, w szczególności na płaszczyźnie systemów politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych, implikujących rzeczywistość europejską, którą powinno się rozważać nie tylko

²⁴ Por. A. Chodubski, *O tożsamości cywilizacji europejskiej...*, s. 26; A. Czubiński, W. Olszewski, *Historia powszechna 1939–1994*, Poznań 1997, s. 449–451; L.C. Gardnem, *Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy. Od Monachium do Jałty*, Warszawa 1999, s. 271–300; P. Calvocoressi, *Polityka międzynarodowa 1945–2000*, Warszawa 2002, s. 15–104; A. Paczkowski, *Europejskie rozliczenia z przeszłością*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004, s. 401–414; R. Kuźniak, *System Narodów Zjednoczonych*, [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Halizak i R. Kuźniak, Warszawa 2006, s. 376–402; M. Howard, op.cit., s. 127–156; A. Czubiński, *Europa XX wieku...*, s. 249–272; J.R. Wegs, R. Ladrech, *Europa po 1945 roku. Zarys historii*, Warszawa 2008, s. 11–40; J. Baszkiewicz, op.cit., s. 159–166.

²⁵ J. Ruskowski, op.cit., s. 52.

w przekroju ostatniego półwiecza – kiedy procesy integracyjne przybrały najbardziej rozwiniętą formę – lecz w dłuższej wielowiekowej perspektywie²⁶.

Mimo podziałów politycznych, odmiennych dróg rozwoju gospodarczego oraz wyznaczenia różnych ról twórcom kultury, w sferze kultury zachowały się ideały i wartości wspólne dla Europy, jako całości tożsamościowej. Zalicza się do nich:

- uznanie godności człowieka jako osoby i uczestnika zbiorowości, umieszczenie go w centrum systemu wartości;
- ewolucyjne zaaprobowanie dążeń do wolności i satysfakcji, które rozwinęły się w prawa jednostki, przedstawicielski organy i humanitarne systemy prawne;
- nadanie wysokiej rangi organizacji społecznej, zbiorowemu współdziałaniu i instrumentom państwowym jako czynnikom gwarantującym oraz rozwijającym wartości kulturowe;
- optymizm poznawczy, aczkolwiek nie traktuje się każdego odkrycia jako skończonej prawdy; ludzie cywilizacji europejskiej nigdy nie zaprzestali twórczych poszukiwań;
- wolę doskonalącego przekształcenia przyrody i społeczeństwa, z czym wiąże się wprowadzenie kategorii postępu, ruchu i zmiany do cywilizacji światowej;
- historyzm, który polega na odczuwaniu potrzeby ciągłości obok potrzeby zmiany;
- rozwijanie, od zarania istnienia cywilizacji potrzeby oglądu naukowego świata;
- silne pragnienie uchwycenia treści istnienia ludzkiego, rozpoznania kondycji ludzkiej przy wyczeniu na „absurd”, tj. nieuchwytność logicznych związków między losem człowieka a mechanizmami rządzącymi przyrodą;
- uznanie rozdziału między kulturą religijną a świecką, przy wzajemnym kontrakcie, tarcjach, aczkolwiek przy wzbogacaniu się obopólnym.

Proces kształtowania się wartości globalnych kultury europejskiej ujawnia wiele prawidłowości, które zarysowały się w przeszłości oraz wykazują aktualność współcześnie, decydując o tym iż:

- kultura europejska jest tworem ścierających się, odgórnie narzuconych wartości unifikujących i oddolnie pielęgnowanych wartości lokalnych;
- oblicza tej kultury wyznacza wielka różnorodność, czytelna jest dychotomia postaw, zachowań, ocen, działań, aspiracji, dążeń. Z jednej strony nie jest ona tworem oryginalnym, a jest zlepkiem wielu oddziaływań, przede wszystkim kultury greckiej, rzymskiej, idei judaizmu i chrześcijaństwa; z drugiej zaś była ona na przestrzeni stuleci ekspansywna, dominowała nad wszystkimi kontynentami. W jej dychotomicznym rozwoju charakterystyczna jest otwartość na przemiany

²⁶ D. Milczarek, *Europejskie procesy integracyjne po II wojnie światowej*, [w:] *Europeistyka w zarysie*, red. A.Z. Nowak, D. Milczarek, Warszawa 2006, s. 27.

cywilizacyjne, a także konserwatyzm, zamkniętość poszczególnych segmentów przestrzennych;

- współczesne wartości globalne w kulturze europejskiej są kształtowane pod wpływem amerykanizacji;
- kształtowanie wartości globalnych w istotnym stopniu uzależnione jest od stopnia uświadomienia zachodzących jednocześnie procesów unifikujących i dezintegrujących świat we wszystkich sferach gospodarki, jak i w stosunkach społecznych i politycznych;
- radykalne zmiany dokonujące się w świecie wartości i stylów życia postrzega się często jako kryzys cywilizacji, przez pryzmat dwóch nurtów: katastroficznego i optymistycznego. W stosunku do świata cywilizacja europejska charakteryzuje się zarówno poczuciem siły, jak i słabości²⁷.

Obecny stan cywilizacji europejskiej ukazuje dwa przeciwstawne kierunki rozwojowe. Jeden z nich odwołuje się do przeszłości, dążąc do zachowania podstawowych wartości, które stanowią naturalną spuściznę wywodząca się z minionych epok rozwojowych – antyku, średniowiecza i nowożytności. Drugi ukierunkowany jest na systematyczną eliminację owej tradycji, związany jest z aktualnym studium cywilizacyjnym. Podkreśla się, że cywilizacja europejska znajduje się w sytuacji kryzysowej dotyczącej przede wszystkim warstwy aksjologicznej. Tożsamość cywilizacji europejskiej wyznaczają różnorodne znaki postaw, zachowań, wartości, tworzące synkretyczną jakość kulturową w długim procesie dziejowym. Istotną wartość kulturową stanowi instytucjonalizacja życia społeczno-politycznego generowana pod kątem zmieniającej się rzeczywistości cywilizacyjnej. Charakter cywilizacji europejskiej, ukształtowanej ewolucyjnie w długim procesie dziejowym, ukazuje wpływ idei, które uznawano za najbardziej nośne w poszczególnych epokach historycznych, trwale zmieniających postawy Europejczyków, postulowane wartości polityczne oraz oblicze cywilizacji europejskiej.

Bibliografia

- Baczewska M., *Europa państw, czy państwo europejskie?*, Toruń 2004.
- Banniard M., *Geneza kultur europejskiej V–VIII w.*, Warszawa 1995.
- Baszkiewicz J., *Władza*, Wrocław 2009.
- Batowski H., *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001.

²⁷ Por. A. Chodubski, *Wartości globalne kultury europejskiej...*, s. 27–37; idem, *Świat wartości europejskich...*, s. 24–33; idem, *Europejska uniwersalizacja kulturowa a współczesny proces unifikacji świata...*, s. 21–28; idem, *Świat, w którym żyjemy. Wektory przemian cywilizacyjnych*, „Cywilizacja i Polityka” 2011 nr 9, s. 10–16; F. Gołębski, *Cywilizacja europejska...*, s. 145–157.

- Besançon A., *Granice Europy*, [w:] *Idea Europy*, red. H. Machińska, Warszawa 2004.
- Black J., *Europa XVIII wieku 1700–1789*, Warszawa 1997.
- Bloch M., *Spółczesność feudalna*, Warszawa 1999.
- Braudel F., *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006.
- Brookes Ch., *Europa średniowieczna 962–1154*, Warszawa 2001.
- Browning R., *Cesarstwo bizantyńskie*, Warszawa 1997.
- Calvocoressi R., *Polityka międzynarodowa 1945–2000*, Warszawa 2002.
- Carpentier J., Lebrun F., *Historia Europy*, Warszawa 1994.
- Chodubski A., *Świat, w którym żyjemy. Wektory przemian cywilizacyjnych*, „Cywilizacja i Polityka” 2011, nr 9.
- Chodubski A., *Europejska uniwersalizacja kulturowa a współczesny proces unifikacji świata*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe” 2007, vol. 5, nr 1–2.
- Chodubski A., *Świat wartości europejskich*, [w:] *Nauka społeczna Kościoła, tradycja i kultura a Unia Europejska*, red. T. Linkner i A. Modrzejewski, Pelplin 2004.
- Chodubski A., *Wartości globalne kultury europejskiej*, [w:] *Kultura polska w zintegrowanej Europy. Szanse czy zagrożenia*, red. M. Barański i M. Stolarczyk, Katowice 2003.
- Chodubski A., *O tożsamości cywilizacji europejskiej*, [w:] *W kręgu cywilizacji europejskiej. Praca ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Piskozubowi w 40-lecie pracy naukowej*, Toruń 1996.
- Cieślak T., *Europa a I wojna światowa*, [w:] *Dziesięć wieków Europy. Studia z dziejów kontynentu*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1983.
- Collins R., *Europa wczesnośredniowieczna 300–1000*, Warszawa 1996.
- Czubiński A., *Europa XX wieku*, Poznań 2008.
- Czubiński A., Olszewski W., *Historia powszechna 1939–1994*, Poznań 1997.
- Dawson Ch., *Tworzenie się Europy*, Warszawa 2000.
- de Rougemont D., *List otwarty do Europejczyków*, Warszawa 1995.
- Delumeau J., *Cywilizacja Odrodzenia*, Warszawa 1987.
- Dobraczyński M., Stefanowicz J., *Tożsamość Europy*, Warszawa 1979.
- Dobrzycki W., *Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945*, Warszawa 2006.
- Falkowski W., *Cesarstwo Karolińskie*, [w:] *Narodziny średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 1999.
- Filipowicz S., *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2003.
- Gardner L.C., *Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy. Od Monachium do Jałty*, Warszawa 1999.
- Geremek B., *Więź i poczucie wspólnoty w średniowiecznej Europie*, [w:] *Dziesięć wieków Europy. Studia z dziejów kontynentu*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1983.
- Gołembski F., *Cywilizacja europejska*, Warszawa 2012.
- Gołembski F., *Kulturowe aspekty integracji europejskiej*, Warszawa 2008.
- Green V., *Reformacja*, Warszawa 2000.

- Halecki O., *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 2000.
- Hannick Ch., *Nowe chrześcijaństwo w świecie bizantyńskim: Rusini, Bułgarzy i Serbowie*, [w:] *Historia chrześcijaństwa. Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, red. G. Dagron, P. Riché, A. Vauchez, Warszawa 1999.
- Hay D., *Europa w XIV i XV wieku*, Warszawa 2001.
- Henderson G., *Wczesne średniowiecze*, Warszawa 2000.
- Hinc O., *Cywilizacyjna interpretacja faszyzmu*, Toruń 1996.
- Howard M., *Wojna w dziejach Europy*, Wrocław 2007.
- Huizinga J., *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1998.
- Janicka D., *Historia społeczna i polityczna Europy*, Toruń 2007.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny – Rozkwit – Upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Warszawa 1995.
- Kłoczowski J., *Przemiany w chrześcijaństwie zachodnim XI–XIII wieku*, [w:] *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2001.
- Kłoczowski J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000.
- Kłoczowski J., *U podstaw chrześcijańskiej kultury; Chrześcijaństwo zachodnie wczesnego średniowiecza*, [w:] *Narodziny średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 1999.
- Kłoczowski J., *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.
- Korab-Karpowicz W.J., *Historia filozofii politycznej. Od Tukidydesa do Locke'a. Tradycja klasyczna i jej krytycy*, Kęty 2010.
- Krasuski J., *Europa między Rosją i światem islamu*, Toruń 2005.
- Kuźniar R., *System Narodów Zjednoczonych*, [w:] *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, red. E. Haliżak i R. Kuźniar, Warszawa 2006.
- Kwiatkowski S., *Średniowieczne dzieje Europy*, Warszawa 2007.
- Leciejewicz L., *Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław 2000.
- Łastawski K., *Prointegracyjne cechy tożsamości kulturowej Europy*, (w:) *Płaszczyzny integracji europejskiej*, red. A. Doliwa-Klepacka, Ostrowiec Świętokrzyski 2009.
- Łossowski R., *Sprawa jedności europejskiej w okresie międzywojennym*, [w:] *Dziesięć wieków Europy. Studia z dziejów kontynentu*, red. J. Żarnowski, Warszawa 1983.
- Mackenney R., *Europa XVI wieku*, Warszawa 1997.
- Mazurkiewicz P., *Chrześcijańskie korzenie Europy*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004.
- Milczarek D., *Europejskie procesy integracyjne po II wojnie światowej*, [w:] *Europeistyka w zarysie*, red. A.Z. Nowak, D. Milczarek, Warszawa 2006.
- Modzelewski K., *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004.
- Modzelewski K., *Barbarzyńskie korzenie Europy*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004.

- Munck T., *Europa XVII wieku 1589–1700*, Warszawa 1998.
- Nadolski M., *Etapy, formy i uwarunkowania integracji europejskiej*, [w:] *Integracja europejska. Wstęp*, red. K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2006.
- Noël J.-F., *Święte cesarstwo*, Warszawa 1998.
- Paczkowski A., *Europejskie rozliczenia z przeszłością*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. M. Koźmiński, Warszawa 2004.
- Pajewski J., *Historia powszechna 1871–1918*, Warszawa 1994.
- Piskozub A., *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Gdańsk 1996.
- Piskozub A., *Polska w cywilizacji zachodniej*, Gdańsk 1995.
- Piskozub A., *Kopernikański i ptolemejski ład europejski*, „Cywilizacje w czasie i przestrzeni” 1997, nr 3.
- Polak E., *Przemiany cywilizacji współczesnej w sferze kultury materialnej*, Gdańsk 1996.
- Pomian K., *Europa i jej narody*, Gdańsk 2004.
- Riché P., *Karolingowie. Ród który stworzył Europę*, Warszawa 1997.
- Riché P., *Życie codzienne w państwie Karola Wielkiego*, Warszawa 1979.
- Rietbergen P., *Europa. Dzieje kultury*, Warszawa 2001.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1994.
- Ruszkowski J., *Wstęp do studiów europejskich. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, Warszawa 2007.
- Samsonowicz H., *Schyłek Europy średniowiecza czy początek jej dziejów nowożytnych*, [w:] *Schyłek średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Warszawa 2003
- Samsonowicz H., *Północ – Południe*, Wrocław 1999.
- Skiełczyński Z., *Unia i ekumena – chrześcijaństwo więzi Europy*, [w:] *Integracja Europy*, red. L.W. Zacher i P. Matusiak, Warszawa 1996.
- Southern W., *Kształtowanie średniowiecza*, Warszawa 1970.
- Strzelczyk J., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Poznań 2001.
- Strzelczyk J., *Średniowieczny obraz świata*, Poznań 2004.
- Szűcs J., *Trzy Europy*, Lublin 1995.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. III: *Filozofia XIX wieku i współczesna*, Warszawa 1998.
- Tilly Ch., *Rewolucje europejskie 1492–1992*, Warszawa 1997.
- Tyszkiewicz L.A., *Barbarzyńcy w Europie. Studia z późnego antyku i wczesnego średniowiecza*, Wrocław 2007.
- Urbańczyk P., *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 2000.
- Węgs J.R., Ladrech R., *Europa po 1945 roku. Zarys historii*, Warszawa 2008.
- Wies E.W., *Karol Wielki. Cesarz i święty*, Warszawa 1996.
- Więckowski R., *Wartości Europy*, [w:] *Co dzieli, co integruje Wspólnotę Europejską*, red. K. Żukrowski, Warszawa 2007.

Wilk J., *Fundamentalne wartości Europy a aksjologia Unii Europejskiej*, [w:] *Elementy aksjologii Unii Europejskiej*, red. L. Gęsiak, Kraków 2009.

Zientara B., *Świt narodów europejskich. Powstanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej*, Warszawa 1985.

Żyromski M., *Szanse i zagrożenia procesu kształtowania się politycznej tożsamości Europy*, [w:] *Od starej do nowej Europy? Kierunki integracji europejskiej*, red. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa, J. Modrzyńska, Toruń 2005.

Żywczyński M., *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 1996.